

Kieliatlastöiden näkymiä¹

Terho Iikonen

Virittäjässä 1972 s. 448—451 kerroin Nijmegenissä Alankomaissa saman vuoden lokakuussa pidetystä Euroopan eri maiden dialektologien kokouksesta, jossa esiteltiin Nijmegenin yliopiston alankomaisen ja vertailevan dialektologian professorin A. Weijnenin aloitteesta syntynyttä suurta Euroopan kielikartaston hanketta — Atlas Linguarum Europae — ja kehitettiin ja vahvistettiin sen silloin vielä hiukan keskeneräistä organisaatiota. Kokoukseen lähtiessäni en ollut kovin toiveikas. Minulla ei ollut selvää käsitystä siitä, kuinka vahvalla pohjalla hanke oli; sen sijaan tiesin, että Suomalainen Tiedekatemia, jonka kautta Suomea oli atlakseen pyydetty mukaan, ei hyvillä mielin katselisi ehkä hataraksi osoittautuvaa hanketta eikä pystyisi vankkaamaan hanketta rahoittamaan. Matkalla epäilyni karisivat: ilmeni, että atlas oli jo pitkälle ja huolellisesti valmisteltu, että useimmat Euroopan maat olivat siinä tiedekatemioidensa kautta tai muulla tavoin mukana ja että muidenkin mukaantulosta oli hyviä toiveita. Oli syntymässä eurooppalaisen kielentutkimuksen monumentti ja samalla Euroopan tulevien kielentutkijain välttämätön työväline — sitä paitsi sellaisten vähän tunnettujen kielten kuin suomen ja sen sukukielten kannalta tehokas mainosväline, joka toisi nämä kielet muunkielisten lingvistien ulottuville visuaalisestikin edustavassa ja monia ehkä yllättävässä muodossa. Muistettava on, että Euroopan kartassa suomensukuisten kielten alue on suhteellisesti paljon laajempi kuin näitä kieliä puhuvien kansojen ja heimojen osuus Euroopan kokonaisväestöstä.

Jokainen maa vastaa tässä kartastossa sen alueella puhutuista kielistä ja murteista; joissakin tapauksissa tosin usean maan alueella puhuttujen kielten kartoitus on keskitetty niin, että varsinainen vastuu kuuluu vain yhdelle maalle. Siten esim. Suomen ruotsalaismurteista vastaa atlaksen Ruotsin-toimitus (aineisto joudutaan kyllä poimimaan Suomessa olevista murrekokoelmista). Suomen varsinaiseksi osuudeksi ovat jääneet suomen murteet

---

¹ Esitelmä Helsingissä pidetyssä suomalais-neuvostoliittolaisessa itämerensuomalaisen filologian symposiumissa 6. syyskuuta 1977.

ja Suomessa puhutut lapin murteet.² Aineiston poiminta suomen murteista pääsi alkuun lokakuussa 1974, kun valtion humanistinen toimikunta oli ottanut huolehtiakseen työn liikkeellepanon vaatimasta rahoituksesta. Sen jälkeen hanke on jatkunut ensin väliaikaisesti Nykysuomen laitoksen ja sitten maaliskuusta 1976 Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen yhteydessä. Uuraina apulaisinani tässä työssä ovat olleet maist. Riitta Matilainen (syksyyn 1976 asti) ja kand. Merja Sorsakivi.

Atlaksen I kysymyslista sisältää yhteensä 546 sanastokysymystä, tyyppiä »mikä sana murteessanne on sen ja sen käsitteen ilmaisimena». Kaikki nämä kysymykset on valittu yhteislaavilaisen kieliatlaksen ohjelmasta, niin että slaavilaisten kielten osalta voidaan käyttää suoraan hyväksi tätä atlasta varten kerättyä aineistoa. Alun perin oli tarkoitus, että tiedot mikäli mahdollista kerättäisiin kenttätyöllä. Se olisi monien maiden kannalta ollut kuitenkin taloudellisesti raskasta ja tarpeetonkin, kun aineisto tai merkittävä osa siitä saattoi käytännössä jo olla koossa kansallisiin atlaksiin, murre-sanakirjoihin tms. tarkoituksiin kerättynä. Siksi sallittiin myös olemassa olevien kokoelmien käyttö kunkin kielialueen tilanteen mukaan. Pistokokeet osoittivat, että näin oli parasta menetellä myös suomen murteiden osalta; olivathan meillä käytettävissä Sanakirjasäätiön kokoelmat, joihin oli vuosikymmenten mittaan kertynyt aineistoa ainakin useimpien atlaksen ohjelmaan sisältyvien kysymysten tarpeiksi. Pisteverkon normaalitiheytenä atlaksessa on yksi keruupiste noin 2 000 km²:ä kohti, ja sen mukaisesti suomen murteet ovat saaneet 160 pistettä eli pisteen suunnilleen joka kolmanteen pitäjään. Verkko suunniteltiin niin, että se toisaalta olisi mahdollisimman tasainen — lännen ja lounaan vahvasti eriytyneissä murteissa tosin hiukan tiheämpi kuin idän ja pohjoisen puoleisissa — ja toisaalta keskittyisi mikäli mahdollista pitäjiin, joista Sanakirjasäätiön kokoelmiin oli kertynyt aineistoa runsaimmin. Työtä helpotettiin vielä sillä, että tiedot esitetään huomattavasti harvempaa verkkoa (25 pistettä) käyttäen, milloin koko kielialueella on käytössä yksi ja sama sana. Näin käy useimmissa I kyselyohjelman kysymyksissä; joukossa on vain noin 200 sellaista kysymystä, joissa suomen murteiden kanta vaihtelee, niin että tietoja kertyy kahdesta tai useammasta sanasta. Toistaiseksi työssä on keskitytty noihin synonyymiikkakysymyksiin. Tähän mennessä käsitellyistä noin 130

² Suomi toimittaa tiedot myös Vermlannin murteesta sekä yhdestä Pohjois-Ruotsin ja yhdestä Pohjois-Norjan suomalaismurteesta (Täräntö, Jyykeä). Joitakin toiveita on siitä, että Ruotsi avustaa Pohjois-Ruotsin suomalaismurteita koskevien tietojen täydentämistä muutamalta muultakin paikkakunnalta. Siirtoväen murteet kuuluvat tietenkin Suomen alaan; niiden esittäminen vaatii erikoisratkaisua kartastossa, jonka periaatteisiin kuuluu se, että kukin karttapiste vastaa murteenpuhujien nykyistä asuinpaikkaa. Inkerin suomalaismurteet kuuluvat Neuvostoliiton alaan. Oheisissa liitekartoissa siirtoväen murteet on käytännöllisyyden vuoksi esitetty alkuperäisillä sijoillaan, ja karttakuvan täydentämiseksi on mukaan liitetty myös Inkerin suomalaismurteita koskevia tietoja meikäläisistä kokoelmista.

kysymyksestä valtaosa on niitä, ja esittelen nyt työtä niiden osalta.

Kun nuo 160 pistettä oli valittu suhteellisen hyvin sanastetuista pitäjistä, voitiin ennalta odottaa, että useiden, ehkä useimpien synonyymiikkakysymysten aineisto saataisiin annetuissa rajoissa verraten täydelliseksi. Odotukset ovat täyttyneet melko hyvin. Kysymysten valtaosaan on löytynyt vastaukset 80—90 %:sta valittuja pitäjiä, ja Euroopan perspektiivistä tämä tuntuu yleensä riittävältä. Eräässä suhteessa on hankaluutena ollut pikemmin aineiston runsaus. Tarkoitin tapauksia, joissa samalta paikkakunnalta on tiedossa kaksi tai useampia synonyymejä. Lopullisiin karttoihin voidaan mahduttaa vain yhtä sanaa kuvaava merkki kutakin pistettä kohti; mahdolliset synonyymit voidaan kyllä luetella kartan kommenttiosassa, mutta kartan yleishahmon määrää se, mikä sana kulloinkin valitaan itse kartassa esitettäväksi, ts. murteen kannalta etusijaiseksi synonyymiksi.

Miten nuo etusijaiset synonyymit sitten oli valittava? Atlaksen alkuperäiset ohjeet sallivat kunkin maan ratkaista tämän asian harkintansa mukaan, kuitenkin niin, että tulos parhaalla mahdollisella tavalla vastaisi atlaksen päätavoitetta eli sen osoittamista, miten perinnäiset kansanmurteet Euroopassa ovat eriytyneet. Myöhemmin ohjeita on selvennetty; etusijaisen muodon valinnassa on sopivasti harkiten noudatettava neljää kartastotyön käytännössä hyväksi osoittautunutta periaatetta, jotka useimmiten ovat sopu-soinnussa myös keskenään. Nuo periaatteet kiteytyivät alkuaan juuri suomen murteiden aineistoa kartastokuntoon toimitettaessa, ja ne ovat seuraavat:

a) Suppealevikkinen sana asetetaan *ceteris paribus* laajalevikkisen edelle (näin taataan kartastoon erityisesti sellaisten sanojen osuus, jotka on merkitty vain yhdestä tai muutamasta harvasta keruupisteestä, kaikista laajalevikki-sempien synonyymien ohella).

b) Kielihistoriallisista tms. syistä vanhaksi tiedetty sana asetetaan *ceteris paribus* uudeksi tiedetyn edelle.

c) Väistyväksi tiedetty sana asetetaan *ceteris paribus* ekspansiiviksi tiedetyn edelle.

d) Pelkästään murteista tunnettu sana asetetaan sellaisen edelle, joka tunnetaan myös yleiskielestä.

Olen edellä puhunut sanoista ja tarkoittanut silloin niitä leksikaalisia yksikköjä, jotka lopullisissa kartoissa saavat oman »referenssimuodon» (käytännössä useimmiten yleiskielisen tai yleiskieleen transponoidun legendassa esitetävän muodon) ja sitä mukaa oman karttasymbolin. Tällaisia ovat ensi sijassa etymologisesti erilliset sanat. Oman referenssimuodon saavat kuitenkin myös tällaisten päätyyppien »alatyypit» (useimmiten etymologisesti yhteen kuuluvia mutta morfologisesti erillisiä sanoja, esim. eri johdostyyppisiä, toisinaan myös sellaisia äänteellisiä toisintoja, joka eivät ole yhden ainoan referenssimuodon perusteella ennustettavissa). Niiden erillisuus itse karttakuvassa

osoitetaan perussymbolien vähäisemmällä varioinnilla. Valaisen nyt synonyymiainciston selkeytymistä esimerkillä.

Karttaan 1 on kerätty atlaksen pisteverkkoon kuuluvista pitäjistä kaikki tiedot siitä, mikä sana niissä merkitsee 'keuhkoja'. Erottuu kolme etymologisesti suhteellisen erillistä päätyyppiä ja niissä vielä alatyyppejä, jotka perustuvat erilaisiin johtosuhteisiin tai säännöttömiin äännesuhteisiin:

1) *keuhkot, kouhkot, keuhkoset, teuhkot, teuhkoset* (kaksi viimeksi mainittua ilmeisesti tämän ja seuraavan tyyppin kontaminoitumia),

2) *tä(v)yt, täryt*,

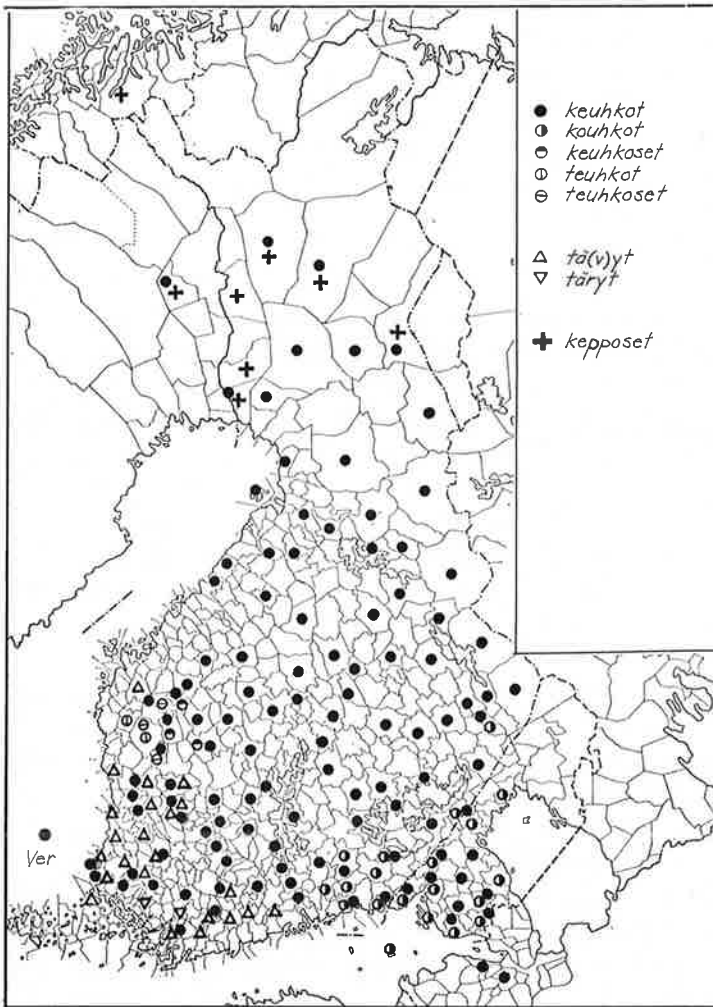
3) *kepposet* (peräpohjalainen lappalaislaina, joka kiertoteitse on sukua 1. tyyppille, kantana etymologisesti yhteen kuuluvat 'kevyttä' merkitsevät sanat).

Kuten kartasta näkyy, monista pitäjistä on ilmoitettu kaksi sanaa. Nyt on huomattava, että näistä ensimmäinen päätyyppi, nimenomaan sen alatyyppejä *keuhkot*, on yleiskielen mukainen. Kielihistoriasta tiedetään, että *tävy*-pesye kauas etäsukukieliin ulottuvine vastineineen on vanhempi. On selvää, että etusija oli annettava toisaalta *tä(v)yille* ja *täryille*, toisaalta *kepposille* niissä pitäjissä, joissa rinnalla on *keuhkot*. Jos samassa pitäjässä on taas rinnan *keuhkot* ja esim. *kouhkot*, etusija on annettu nimenomaan murteelliselle toisinnolle. Näin on Euroopan kieliatlasta varten syntynyt kartta 2, eräänlainen ideaalikatista, jonka etuna on se, että se on puhtaasti operationaalein keinoin saatu kuvastamaan aika selvästi ja luotettavan tuntuaisesti murteiden vanhaa kantaa.

'Keuhkojen' ilmaisimista suomen murteissa on kerran varhemmin jo julkaistu kartta, nim. Lauri Kettusen murrekartaston numero 62. Se näyttää varsin erilaiselta kuin nyt valmistunut kartta. Asia selittyy näkökulman erilaisuudesta. Kettunen on pyrkinyt kartoittamaan ensi sijassa astevaihtelu-seikkaa (*keuhkot* vai *keuhot*?) ja merkinnyt silloin yleiskielen mukaisen sanan kaikkiin pitäjiin, joissa tämä sana ylimalkaan on tunnettu; synonyymit ovat jääneet häneltä vähälle huomiolle. Euroopan leksikaalisesta perspektiivistä hänen kartoittamansa äänne-ero ei tietysti ole suuren arvoinen, niin kiintoisa kuin se onkin suomen äänneopin sisäiseltä kannalta. Sehän pohjautuu murteiden välisiin enemmän tai vähemmän säännöllisiin äännevastaavuuksiin, ei siis ole luonteeltaan leksikaalinen ja jää siksi vaille ilmausta Euroopan atlaksen sanasto-osassa. Tältä kannalta uusi yleiseurooppalainen kartta jää karkeammaksi kuin Kettusen kartta. Toisaalta se on tarkempi kahdessa suhteessa:

1) *Kouhkot, teuhkot* ja *kepposet* ovat saaneet selvät alueet (Kettusella *kouhkoista* on vain hajatietoja, *teuhkoista* ja *kepposista* ei tietoa lainkaan).

2) *Tä(v)yt* ja *täryt* -sanojen alueet, jotka kokonaan puuttuvat Kettusen kartasta, näkyvät nyt selvästi. Karttakuva vahvistaa samalla sen, mikä näiden sanojen sukukielistenkin vastineiden perusteella on selvää: *tä(v)yt* on vanhempi, *täryt* siihen perustuva uudennos (tunnetaan vain pienellä alueella

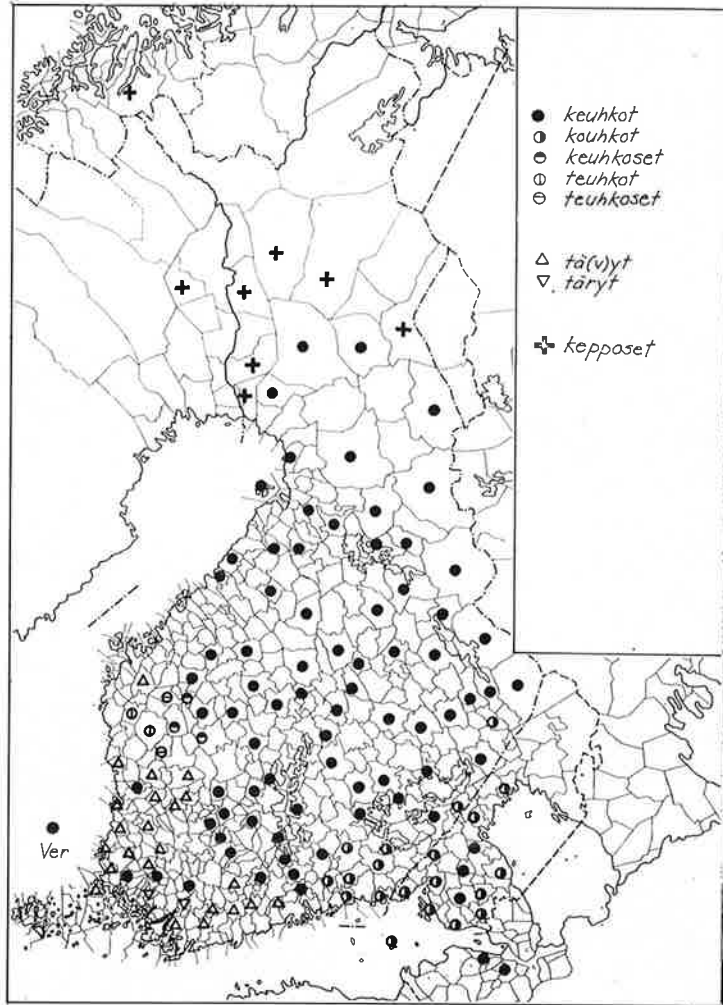

KARTTA 1:
Keuhkojen nimitykset
Euroopan kielikartaston
pisteverkkoon kuuluvissa
suomen murteissa
(karsimaton kartta).
Tämän kuten muutkin
kirjoitukseen liittyvät
kartat on piirtänyt
Merja Sorsakivi.

Turun seudulla ja lounaismurteiden itäryhmässä, ikään kuin saarroksissa *tä(v)yt*-alueen sisässä).

Aina eivät ratkaisut ole olleet yhtä helppoja. Tavalla tai toisella ne on kuitenkin pitänyt tehdä, ja näin on ainakin karttojen ulkoinen hahmo saatu helpommaksi hallita. Otan esimerkiksi auringon nimitykset suomen murteissa. Nimityksiä on neljä — *aurinko*, *päivä*, *päivänen* ja *päivykäs* —, ja jonkinlaisen yhteismitaisuuden saamiseksi niitä koskevat tiedot poimittiin erikseen neljästä konnektiotyypistä:

- 1) *aurinko* (*päivä* jne.) *paistaa*,
- 2) *aurinko* (*päivä* jne.) *nousee* t. *laskee*,

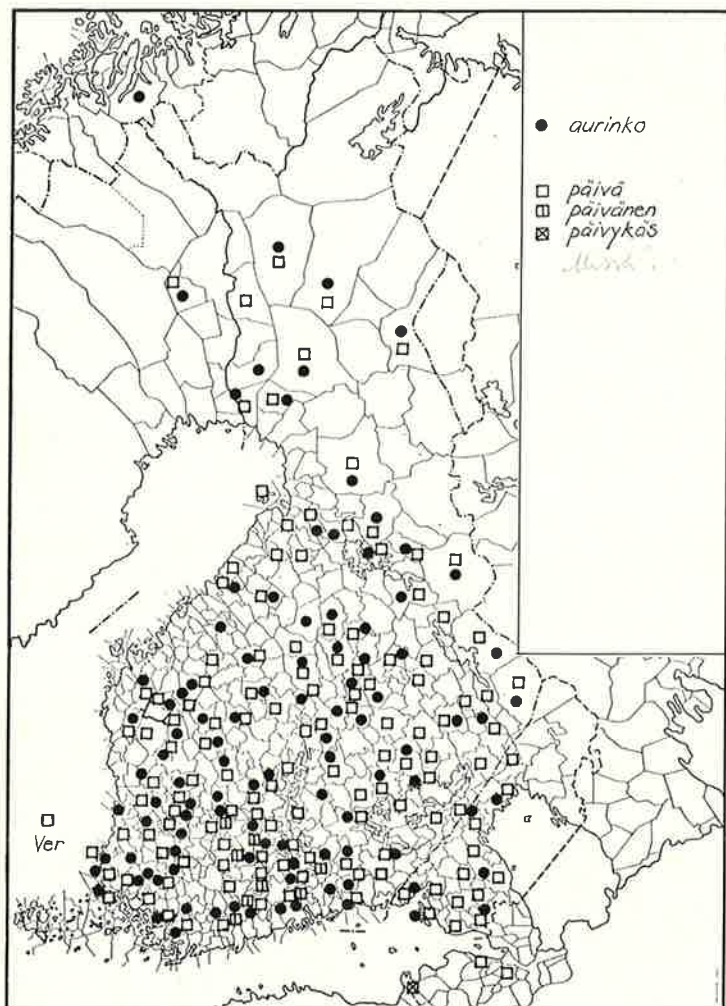

KARTTA 2:
kartta 1 yksinkertaistet-
tuna (kuhunkin pisteeseen
merkitty vain etusijainen
sana).

3) *aurinko* (päivä jne.) *haalistaa, valkaisee, polttaa* jne. (konneksioita, joissa on puhe auringon valon vaikutuksesta),

4) sellaiset meteorologiset konneksiot kuin *auringon* (päivän jne.) *ympäriällä on sappi, aurinko* (päivä jne.) *menee pilveen.*

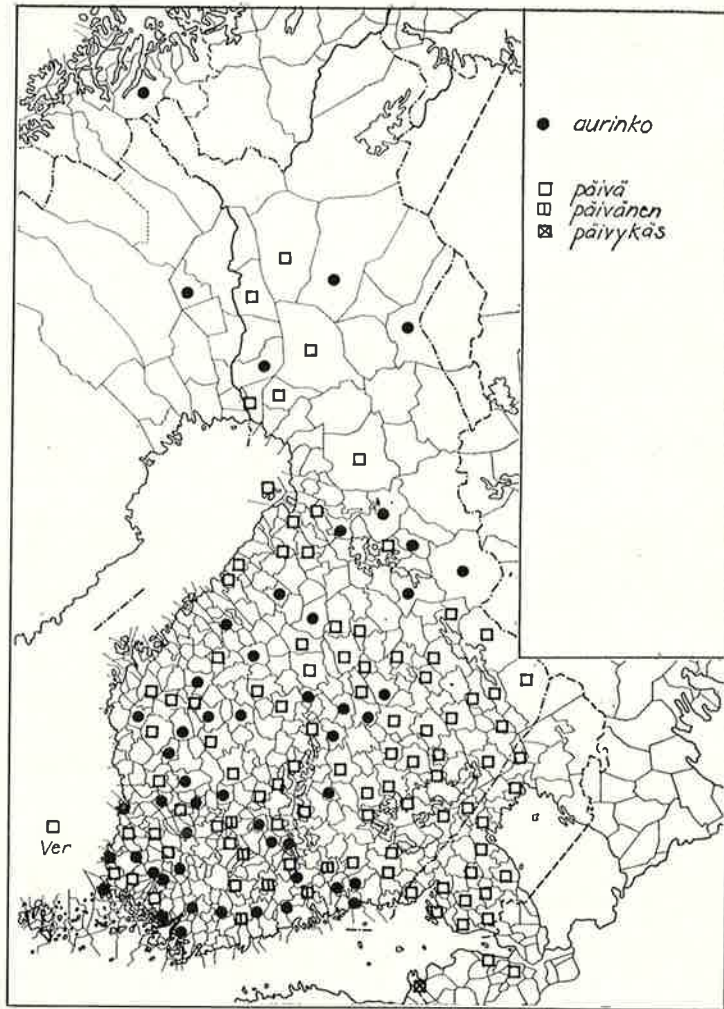
Karttaan 3 on merkitty kaikki pisteverkon *aurinko-* ja *päivä-*tiedot paitsi sellaiset, joissa *aurinko* nimenomaan on mainittu uudeksi ja harvinaiseksi. Kartta on vielä aika sekava. Kun ratkaisu tehtiin, oli *päivälle* syytä antaa jonkinlainen etusija jo siitä syystä, että se on vanha perintösana, *aurinko* tuntemattomasta lähteestä vasta suomen erilliskehityksen aikana ilmaantunut ekspansiivi uudissana. Hankaluutena oli vain se, että jos etusija olisi annettu

KARTTA 3:
Auringon nimitykset
suomen murteissa
(karsimaton kartta).

absoluuttisesti, ei *auringosta* olisi jäänyt jäljelle juuri mitään; ainakin jossain konneksiossa näet *päivä* tai sen johdos on vielä takavuosisikymmeninä merkitty melkein kaikista suomen murteista. Päädyttiin lopulta sellaiseen operationaaliin ratkaisuun, joka tekee riittävästi oikeutta molemmille: *päivä* t. *päivänen* on esitetty etusijaisena sanana kaikista niistä pisteistä, joista sen rinnalla ei ole mainittu *aurinkoa* ollenkaan, ja lisäksi niistä pisteistä, joissa se on kirjattu kahdessa ensimmäisessä yllä mainitussa konneksiossa (*päivä paistaa*; *päivä nousee* t. *laskee*). *Päivänen* vuorostaan on merkitty etusijaiseksi, jos se esiintyy konneksiossa *päivänen paistaa*; ei ole siis piitattu siitä, että tätä sanaa ei ehkä ole merkittykään konneksiossa *päivänen nousee* t. *laskee*. Näin on varmistettu se, että tämä melko suppealevikkinen hämäläisyys saa kartassa riittävän edus-

KARTTA 4:
kartta 3 yksinkertaistet-
tuna (kuhunkin pisteeseen
merkitty vain etusijainen
auringon nimitys).

tuksen; muuten se olisi ollut vaarassa jäädä kokonaan pois. (Toisaalta sanan esiintymistä konneksiossa *haalistuu päivänsä* ei ole otettu huomioon, koska sanan voidaan siinä tulkita merkitsevän pikemmin 'auringon valoa' kuin 'aurinkoa'.) Näin syntynyt kartta 4 on tavallaan tietysti puutteellinen; monien murrealueiden osalta se antaa sellaisen kuvan, kuin *aurinko* esiintyisi suunnilleen joka toisessa keruupisteessä, *päivä* joka toisessa, ja kuitenkin molemmat sanat ovat ilmeisesti tuttuja ja suhteellisen tasaveroisia koko alueella. Karkeistettunakin kartta silti antaa käsityksen kahdesta olennaisesta seikasta. Ensinnäkin siitä ilmenee, että *aurinko* on lähtöisin länsimurteiden puolelta; puhtainta *päivä*-aluetta ovat yhä eteläiset ja itäiset savolaismurteet sekä kaakkoismurteet, ts. ne itämurteet, jotka monissa muissakin suhteissa

ovat parhaiten säästyneet läntisiltä vaikutteilta. Toiseksi se osoittaa, että *aurinko* ja *päävä* ovat jatkuvasti kilpasilla enimmissä suomen murteissa. Niiden alueethan eivät tuon itäisen vyöhykkeen ulkopuolella ole missään erityisen selvät.

'Keuhkot'- ja 'aurinko'-karttoja laadittaessa oli vaikeutena pikemmin kokoelmiin kertyneen aineiston runsaus kuin sen puute — osaksi tietysti myös sen epätasaisuus. Eräissä muissa tapauksissa haittana taas on ollut aineiston vähyys. Kartaston kyselyohjelmassa on kysymykset sellaisten verbien kuin 'etsiä', 'kätkeä', 'löytää', 'heittää', 'nostaa', 'pitää (esim. kädes- sään)' ilmaisimista. Mm. 'etsimisen', 'kätkemisen' ja 'heittämisen' synonyymiikka suomen murteissa on melko runsasta, mutta sitä ei ole koskaan kysytty sillä lailla systemaattisesti, että saadut vastaukset olisivat keskenään varmasti vertailukelpoisia. Ei ole ennalta selvää, että sellaiset mahdolliset synonyymit kuin *heittää*, *nakata* ja *viskata* ovat jossain murteessa täysin samanveroiset; pikemmin voi olettaa, että jotain niistä suositaan määrätilanteessa (esim. heitettävän esineen mukaan). Ja jo yleiskielenpuhujan kielitaju viittaa siihen, että esim. raskas kivi voidaan vain *nostaa* maasta, sen sijaan pieni kivi tai vaikka maahan pudonnut avain voidaan pikemmin *ottaa* kuin *nostaa*. Jotta vastaukset kaikista Euroopan murteista saataisiin vertailukelpoisia, atlakseen on pyydetty näitä verbejä koskeviin kysymyksiin vastausta sellaisesta tilanteesta, jossa etsittävänä, kätkeväänä jne. on yksi ja sama esine, nim. avain. Näitä samoin kuin useita muita avoimia kysymyksiä selviteltäessä on Sanakirjasäätiön luoma ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen edelleen ylläpitämä vastaajaverkko ollut korvaamattomaksi avuksi. Kevättalvella 1976 vastaajille lähetettiin kyselyvihko, jossa mm. noita verbejä kysyttiin stereotyyppisten kehyslauseiden avulla. Esimerkiksi 'heittämisen' ilmaisimeen johdeltiin seuraavasti:

Mitä sanaa käytetään siitä, kun avain tai muu esine kädenliikkeellä sinkautetaan »ilmateitse» toiselle? Ville seisoo pihan toisessa laidassa, Kalle avaimineen toisessa; Ville kehottaa: »_____ se avain minulle, kyllä minä saan sen kiinni.»

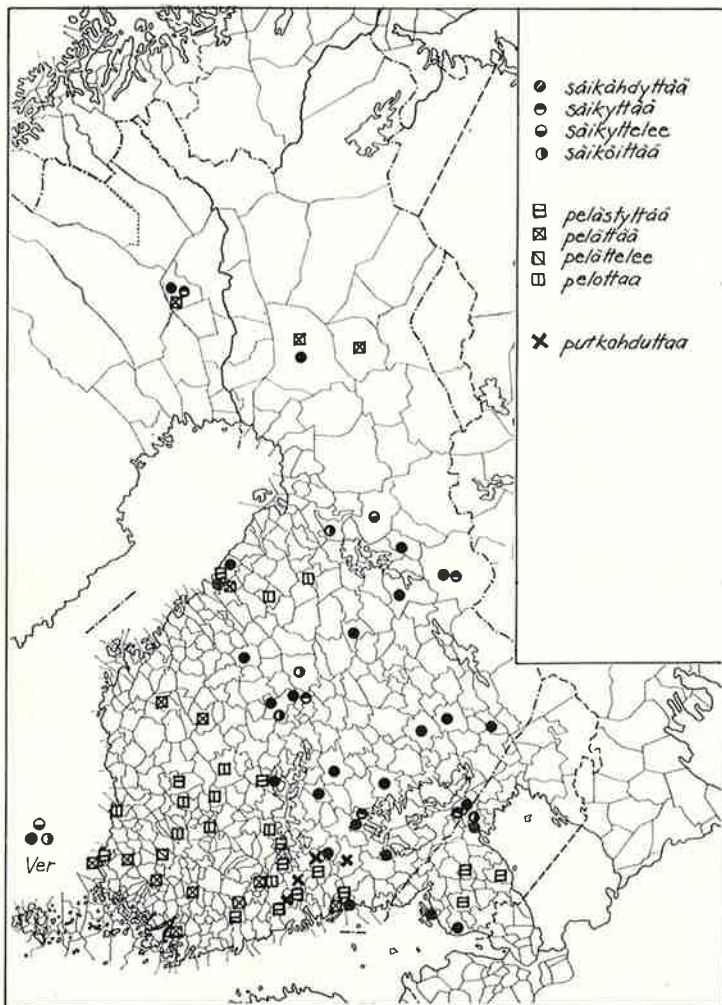
Vastaajat ovat helposti täydentäneet lauseen sopivalla verbillä, ja niin on vastaukseksi tähän atlaksen kysymykseen saatu luotettavuudeltaan aivan toisenarvoinen aineisto kuin aiempien kokoelmien perusteella olisi ollut mahdollista.

Toiseksi näytteeksi tästä vastaajaverkon hyödyllisyydestä otan varsin joka-päiväisen asian, käsitteen 'pelästyttää' ilmaisimet. Kokoelmatietoja oli ennestään niukahkosti; murremaantieteellisesti merkittävää kahtalaisuutta *pelästyttää* ~ *säikähdyttää* ei ollut koskaan huomattu kysyä. Silti jo noista kokoelmatiedoista hahmottuu jonkinlaiset alueet (kartta 5; siitä on tosin eliminoitu

joitakin epäilyttäviä hajatietoja, jotka olivat peräisin vuosisadan alun stipendiaattikokoelmista). Vapaaehtoisille vastaajille tehty kysymys puolestaan tuotti erinomaisen selkeän tuloksen, joka näkyy kartasta 6 (siinä on otettu mukaan vain Euroopan kielikartaston keruupisteiksi valittujen pitäjien tiedot). Ilmenee, että *säikähdyttää*-pesye on ennen kaikkea savolaisuus; monien muiden savolaisuuksien tavoin se on levinnyt osaksi myös pohjalais- ja kaakoismurteiden puolelle. Suurimmassa osassa länsimurteita ja enimmissä kaakkoismurteissakin sitä vastoin käytetään *pelästyttää*-pesyeen sanoja, ja kaakkoishämäläisissä murteissa tavataan vielä paikallinen erikoiskehittymä, ekspressiiviverbi *putkahuttaa*. Kartta on kaunopuheinen osoitus siitä, että tuo kielentutkimukselle peräti suuria palveluksia tehnyt vapaaehtoinen vastaa- jisto on yhä voimissaan ja valmis uusiin palveluksiin; sitä ei tutkimuksen nykyvaiheessa pitäisi suinkaan päästää lakoamaan. Itse kysymys osoittautui onnistuneeksi siinä muodossa kuin se esitettiin vastaajille. Siinä käytettiin samantapaista kehyslauseetta kuin esim. 'heittää' -kysymyksessä:

Jos kulkee aivan ajatuksissaan ja yhtäkkiä joku tulee takaapäin sanoen jotakin, niin kulkija saattaa helposti sanoa: »Huh, kun sinä _____ minut.»

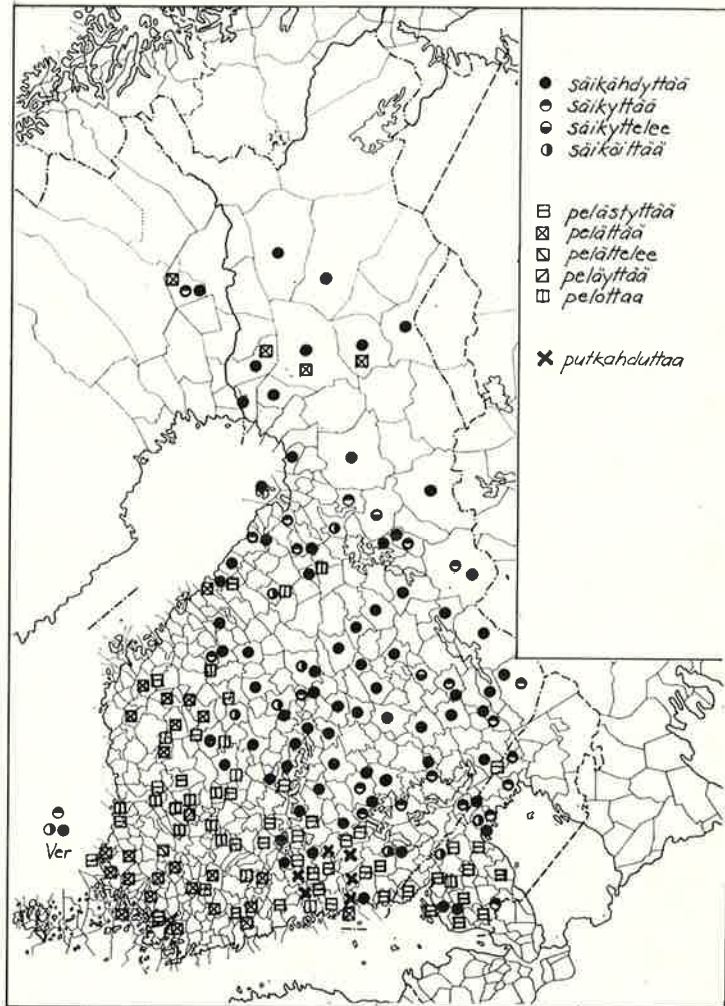
Kun Nijmegenin atlaskokous pidettiin 1972, oli ensimmäinen kysymyslista jo lähes valmis. Ensimmäiset luonnokset olivat syntymässä toistakin kysymyslistaa varten: siihen piti tulla ensinnäkin sellaisia hedelmällisiä sanastokysymyksiä, jotka yhteisslaavilaisesta atlaksesta puuttuivat (mm. sanaston struktuuria koskevia: sukulaisen- ja värinimitykset), edelleen kysymyksiä syntaksista, muoto-opista (sekä taivutuksesta että sananmuodostuksesta) ja äänneopista (toisaalta synkronisia, toisaalta diakronisia kysymyksiä). Tämä ohjelma on valmistunut varsin vitkallisesti mutta on nyt lähellä lopullista hyväksymistään; se saataneen julkaistuksi v. 1979. Vaikeudet ovat koskeneet erityisesti kysymysten muotoilua, osaksi niiden määrää. Syntaksisessa, morfologisessa ja äänneopillisessa osassa on pyritty kysymyksiin, joihin voidaan vastata binaristisesti + tai - merkillä, ja jouduttu havaitsemaan, mitä vaikeuksia se tuottaa, kun kielessä tuon tuosta on rajatapauksia, poikkeuksia ja reliktejä, joita ei voida käsitellä aivan yksioikoisesti. On kieliä, joissa järjestys SVO on pakollinen (esim. ruotsi); ne eivät tuota vaikeutta silloin kun kysyttävänä on subjektin, predikaatin ja objektin järjestys lauseessa. On kieliä, joissa sama järjestys on prototyyppinen mutta ei pakollinen (esim. suomi); kuinka osoittaa se, että on muitakin sanajärjestyksiä, ja ennen kaikkea osoittaa niiden asema sanajärjestyksen kuvauksen kokonaisuuden kannalta? Eräissä tapauksissa on binaristisia algoritmeja kehittelemällä päästy varsin pitkälle (esim. substantiivin ja numeraalin sija ja luku numeraalikonstruktioissa, tenänä mm. slaavilaiset kielet ja lapin murteet). Eräissä tapauksissa taas on otettu se kanta,

KARTTA 5:
 'Pelästyttämisen' ilmai-
 met suomen murteissa
 (kartta tehty vuoden 1976
 alussa käytettävissä olleen
 aineiston pohjalta).

että kun ei jyrkkää jakoa voida suorittaa, niin selvitetään asiaa hienojakoi-
 semmin. Niin esimerkiksi kausatiivisuutta selvitetessä: kysytään, onko
 'putoamista' merkitsevä verbi johdos 'pudottamista' merkitsevystä vai päin-
 vastoin vai ovatko molemmat johdoksia yhteisestä kannasta vai molemmat
 identtiset vai käytetäänkö jommankumman sijasta analyyttistä rakennetta
 (*faire sauter* oik. 'panna putoamaan'). Sama kysymys tehdään sitten erikseen
 muutamista muista merkityspareista (*kaatua — kaataa, sulaa — sulattaa, vierä-*
— vierittää, katketa — katkaista, kääntyä — kääntää). Miten tulokset aikanaan
 voidaan esittää tiiviissä kartografisessa muodossa, on oma ongelmansa, mutta
 kielensisäisestä ja kielten välisestä moninaisuudesta tällä lailla saadaan vallan
 toinen kuva kuin tekemällä karkeistava, itse asiassa mahdoton kysymys:

KARTTA 6:
'Pelästyttämisen' ilmai-
met Euroopan kieli-
kartaston pisteverk-
koon kuuluissa suomen
murteissa (kartta tehty
vapaachtoiselle vastaa-
jistolle v. 1976 tehdyn
kyselyn jälkeen).

»Ilmaistaanko kausatiivisuus murteessanne synteettisesti vai analyttisesti?»

Toinen kysymyslista on kysyttävien asioiden mutkikkuuden vuoksi pyrkinyt kaiken aikaa paisumaan. Toisaalta on ilmeistä, että sen hyväksi tehtävää työmäärää voidaan melkoisesti supistaa harventamalla pisteverkkoa semmoissa kysymyksissä, joiden vastaukset ovat laajalti samat. Niitä ovat varsinkin syntaktiset, osaksi myös morfologiset kysymykset. Varsovassa huhtikuussa 1977 pidetyssä toimituksen kokouksessa päätettiin supistaa listaa myös jättämällä joukko historiallista äänneoppia valaisevia kysymyksiä pois ja sallimalla eräissä sanastollisissa kysymyssarjoissa sellainen menettely, että vastattaisiin vain muutamia keskeisimpiin kysymyksiin. — Koko ajan kysymyslistasta on pyrkinyt tulemaan jotenkin indogermaanivoittoinen: on sepitetty kysy-

myksiä, jotka ovat kiintoisia pikemmin indogermanistien kuin fennougristien kannalta. Tätä vinoutumista on kuitenkin jatkuvasti koetettu oikoa, ja ainakin tämänhetkistä, lähes valmiiksi katsottavaa versiota pitäisin fennougristin kannalta melko tyydyttävänä. Lopullisesti se näyttää laatunsa tietysti vastasitten, kun vastauksia kysymyksiin ruvetaan eri maissa hankkimaan kentältä ja arkistoista.

Kun kirjoitin atlashankkeesta Nijmegenin kokouksen jälkeen vuonna 1972 Virittäjään, muistutin siitä, että työ voisi antaa pohjaa myös kauan suunnitella olleelle suomen murteiden kartastolle. Valiotasaisen suomen murteiden sanastoatlaksen aikaansaamasta oli PERTTI VIRTARANTA jo virkaanastujais-esitelmässään 1959 pitänyt yhtenä tutkimuksemme tärkeimmistä lähiajan tavoitteista (ks. Vir. 1959 s. 445). Palautin mieliin myös, että valtion humanistinen toimikunta oli hyväksynyt pitkäaikaisten töidensä ohjelmaan vuonna 1962 Suomen kulttuuri- ja kielikartaston suunnitelman, johon kuului atlakset sekä kansatieteen ja folkloren että murremaantieteen ja paikannimistön alalta. Jo tuolloin oli kansatieteen kartasto edistynyt pitkälle. Vuonna 1976 tämä vuosikymmenisten ponnistusten komea hedelmä vihdoin ilmestyi. Kansallisten tieteiden kehittämisohjelmassa 1965 todettiin, että murrekartastoa olisi päästävä toteuttamaan heti sen jälkeen. Olisiko sen aika vihdoin tullut?

Suomen osuutta Euroopan kielikartastoon toimitettaessa on jouduttu näkemään, kuinka paljon hedelmällisiä sanastomaantieteellisiä aiheita meillä on vielä kartoittamatta, osin jopa kysymättä vastaajaverkolta. Samalla on nähty, että niin kelpollisia karttoja kuin meillä voidaankin laatia yleiseurooppalaisen atlaksen tarpeiksi, ei olemassa oleva aineisto parhaassakaan tapauksissa yleensä vielä riitä sellaisen kartan tekoon, joka täyttäisi julkaisukelpoisen kansallisen murrekartan vaatimukset tietojen täydellisyyden ja luotettavuuden kannalta. Tämänhän lienee muutenkin kokenut jokainen, joka viime vuosina on koettanut harrastaa kielimaantieteellisesti suuntautunutta sanaston-tutkimusta. Ei ole kyseessä vain kartanteon esteettisen perfektionismin vajuus; kysymys on usein siitä, missä määrin nuo nykyisin tehtävissä olevat luonnos-maiset kartat yleensä riittävät tutkimuksessa virinneiden ongelmien ratkaisuun ja virittämään uusia tutkimisen arvoisia ongelmia. Olen tätä kysymystä äskettäin käsitellyt Neuvostoliittoinstituutin vuosikirjan 25. nidoksessa, jossa aiheenani oli kerran (v. 1957) jo selvittelemäni kysymysvyyhti, karjalaisen suksennimen *potasman* heijastumat suomessa. Aiemman käsittelyni puutteellisuuden pääsyynä oli aineiston puutteellisuus: *potasmaa* muistuttavista sanoista oli ulottuvillani silloin parikymmentä tietoa. Nyt kahden vuosikymmenen jälkeen asiaan palatessani tietoja oli parisataa, suurimmaksi osaksi Sanakirja-säätiön vastaajille ja paikallisten sanomalehtien lukijoille järjestetyn vasituisen kyselyn satoa tai sitten kokeneen kenttätutkijan muistiin merkitsemää aineis-

toa (Alpo Räisäsen pyynnöstäni hankkimaa Kainuun puolella kylästä kylään liikkueessaan). Luulen saaneeni asiasta tällä kertaa irti melkoista enemmän, jopa yhtä ja toista sellaista, mikä valaisee sanaston syntyä yleisemmältäkkin kannalta. Ilman välillä kertynyttä yksityiskohtaista lisäaineistoa nuo uudet tutkimustulokset olisivat jääneet saavuttamatta.

Sama kuin sanastontutkimuksen alalla on asianlaita tietysti äänneopin, muoto-opin ja syntaksinkin tutkimuksen alalla. Esim. Muoto-opin arkiston kokoelmat antavat arkiston valmistuttuakin useimpien kysymysten käsitteelyyn vasta rungon, toivottavasti kyllä vankan rungon, jota sitten voidaan eri tavoin täydentää.

Se ainesrunko, joka Sanakirjasäätiön ja Muoto-opin arkiston kokoelmiin sisältyy, on toisaalta riittävän vahva, jotta se kävisi kansallisen murreatlaksen suunnittelun ja laadinnankin pohjaksi. Sen avulla syntyy hyviä luonnoskarttoja, joiden mukaan kartaston hyväksi tehtävä kenttätyö voi suuntautua. Kun tiedetään ennalta, missä jollain kieliseikalla on tiivis yhtenäinen alue, millä tienoin sen raja suunnilleen kulkee ja missä päin tiedot ovat puutteellisia tai ristiriitaisia, niin voidaan tulevassa tutkimuksessa keskittyä kutakin karttaa kohti ennen kaikkea aukkopaiikkojen täyttämiseen, sekavien levikkikuvien selventämiseen ja rajojen täsmentelyyn. Sillä voitettaisiin aikaa ja säästettäisiin varoja, säästettäisiin aivotyötäkin. Kaikki nämä ovat tärkeitä puolia, jotka kietoutuvat toisiinsa.

Entä millaisia mahdollisuuksia kenttätyöhön nykyään on? Olen juuri palannut yhteensä kuukauden kestäneiltä kenttämatkoilta, jotka olen tehnyt kolmeen kohteeseen: Keski-Uudenmaan Tuusulaan, useisiin kaakkoishämäläisen murrealueen pitäjiin ja Keski-Suomeen Saarijärven—Uuraisten puoleen. Kaikkialla näkee, kuinka hyvää luotettavaa tietoa on vielä saatavissa, mutta samalla kokee senkin, millaisen vaivan takana tuo tieto usein on. Avainasemassa ovat nykyään 1890-luvulla syntyneet kielenoppaat: jos virkeitä senikäisiä osuu vielä löytämään, heidän avullaan — ainakin kylässä paria opasta käyttämällä — saa vielä lähes kaikkiin kysymyksiinsä kunnolliset vastaukset. Usein kuitenkin joutuu turvautumaan tämän vuosisadan puolella syntyneisiin. He ovat monesti jo ikäluokkaa, jonka kansanomaisen kielenkäytön kaikki kerrokset samoin kuin heidän kansanomainen kulttuurikuvansa ovat tuntuvasti köyhtyneet. Vanhaa murretta tosin osataan, mutta osaamisessa on aukkonsa, jotka tutkija saa täytetyksi ehkä vasta viittä samanikäistä puhuteltuaan; siinä on myös horjuvat ja epäluotettavat kohtansa, jotka tutkijan on pystyttävä paljastamaan ja joiden takaa hän vasta useita oppaita vertailtuaan saa selville etsimänsä. Eronsa on myös pitäjissä: on pitäjiä, joissa ns. edistykseen liittyvä perinnäisen kielenkäytön ja kulttuurikuvan surkastuminen, ihmisten irrottuminen vuosisataisista juuristaan on lähtenyt liikkeelle ehkä sukupolvea ennemmin kuin naapuripitäjissä. Niissäkin (mainitsen

esimerkkinä keskisuomalaisen mallipitäjän Saarijärven ja vauraan kaakkoishämäläisen Orimattilan) dialektologi voi vielä työskennellä, mutta työlästä ja aikaavievää se on.

Mitä kaikkea kunnollisen murrekartaston aikaansaanti nykyään sitten vaatisi?

1) Voimien nopeaa mobilisointia, luonnoskarttojen tekoa olemassa olevan aineiston pohjalta, hedelmällisten uusien kartoitusaiheiden etsintää.

2) Tarmokkaiden, pystyvien ja asiansa tuntevien kenttätutkijain lähettämistä kaikkiin Suomen pitäjiin. Jos 800 kysymystä saadaan käydyksi läpi kylää kohti 2 1/2 päivässä ja käytävänä on 1 200 kylää, tarvittaisiin kenttätööhön 3 000 miespäivää, nelimichiseltä joukolta siten 750 päivää eli työvuosiksi muunnettuna kolme vuotta.

Kielentutkimuksen kannalta näin saatava aineisto olisi varmasti kaikkein pysyvääarvoisinta, mitä tuleville polville voimme jättää perinnöksi. Mutta kysymys on samalla siitä, riittävätkö tutkimuksemme tämänhetkiset taloudelliset ja henkiset voimavarat tuollaiseen suoritukseen. Eräs seikka voisi antaa asialle pontta. Jo kauan on puhuttu siitä, että suomen murteiden kartaston rinnalle tai sijalle tarvittaisiin itämerensuomalainen kieliatlas. Jonkin aikaa semmoinen on jo mainittu Suomen ja Neuvostoliiton välisen tieteellis-teknisen yhteistyökomitean kielitieteen työryhmän tulevassa ohjelmassakin. Olisiko vihdoin mahdollista käydä toteuttamaan tätä suurhanketta? Itämerensuomalaiset kielet ovat eriytyneet toisistaan ainakin yhtä paljon kuin slaavilaiset kielet, ja läheisenä vertauskohtana tuleekin mieleen slavistien upea yhteis-slaavilaisen kartaston hanke. Jätänkin lopuksi auki kysymyksen, voitaisiinko tässä asiassa päästä alkua pitemmälle: voitaisiinko saada aikaan itämerensuomalaisten kielten kartasto kieltemme tuntemuksen pysyväksi muistomerkiksi ja tulevien tutkijain pysyväksi työvälineeksi?

Perspektiven der Sprachatlas-Arbeiten

Terho Itkonen

Der Aufsatz beruht auf einem Vortrag, der anlässlich des finnisch-sowjetischen Symposions für ostseefinnische Philologie in Helsinki im September 1977 gehalten wurde. Verf. berichtet zunächst über die Arbeit, die auf dem Gebiet der finnischen Mundarten für den Europäischen Sprachatlas (*Atlas Linguarum Europae*) geleistet wurde. Bisher wurde zunächst Material aus den vorhandenen Sammlungen des finnischen Dialektwörterbuchs für 130 Fragen des I. Fragebogens exzerpiert; die meisten der so entstandenen Karten enthalten Synonymik und haben 160 Belegpunkte in den finnischen Mundarten, während die Mehrheit der mehr als 400 noch ausstehenden Karten keine Synonymik enthalten werden und somit mit einem dünneren Punktnetz (nur 25 Punkte) verwirklicht werden können.

Besonders werden die Schwierigkeiten behandelt, die dadurch bedingt sind, dass von einem Belegpunkt zwei od. mehrere synonyme Ausdrücke gemeldet wurden. Bei der Wahl des jeweils repräsentativen Wortes leisteten jene für den Atlas festgelegten Richtlinien eine wesentliche Hilfe, nach welchen der Vorzug eher z.B. einem Wort mit einer engen Verbreitung, einem alten oder nicht-expansiven Wort und einem in der Standardsprache nicht belegten Wort gegeben werden soll als einem weit verbreiteten bzw. jungen und expansiven bzw. auch in der Standardsprache auftretenden Wort. Als Beispiele dienen die Karten 1 und 2, wo die Benennungen der Lunge dargestellt werden: Karte 1 ist ein nicht bearbeiteter erster Entwurf, Karte 2 wiederum eine vereinfachte Karte, wo der Vorzug nie dem standard-sprachlichen Wort *keuhkot* gegeben wurde, sondern eher seinen mundartlichen Varianten *kouhkot* (eine lautlich unregelmässige Entwicklung), *keuhkoset* (eine Ableitung), *teuhiko(se)t* (wahrscheinlich

Kontaminationen von *keuhko(se)t* und *tävyt*), *tä(v)yt* (ein uralisches Erbwort, dessen Gebiet auf Kosten von *keuhkot* immer schmaler wurde) und *kepposet* (ein Ip. Lehnwort, das etymologisch insofern mit *keuhkot* zusammengehört, als beide Bildungen auf ein fi.-Ip. Adjektiv für 'leicht' zurückgehen).

Das Vereinfachen der Karte über die Benennungen der Sonne war insofern schwieriger, als das während der Sonderentwicklung des Finnischen entstandene expansive Wort *aurinko* fast überall in den finnischen Mundarten neben dem alten Erbwort *päivä* (auch Ableitungen: *päivänen*, *päivykäs*) bekannt ist (Karte 3). Wenn dem *päivä* ein absoluter Vorzug gegeben worden wäre, dann wäre *aurinko* auf der Karte beinahe verlorengegangen, weshalb der Vorrang der Wörter ganz operational in einer Weise entschieden wurde, die beiden Wörtern gerecht wurde: *päivä* wurde an allen Punkten bevorzugt, wo es wenigstens in zwei gewöhnlichen Konnexionen (*päivä paistaa* 'die Sonne scheint', *päivä nousee* bzw. *laskee* 'die Sonne geht auf bzw. unter') aufgezeichnet ist; ansonsten wurde *aurinko* bevorzugt. Obgleich sie das Produkt eines gewissermassen gekünstelten Verfahrens ist, widerspiegelt die so entstandene Karte 4 ziemlich gut sowohl die Konkurrenz der beiden Wörter in den meisten Mundartgebieten als auch die Tatsache, dass das expansive *aurinko* sich am festesten in den Westdialekten eingebürgert hat, während *päivä* in ausgedehnten Gebieten der Ostdialekte noch dominiert.

Das Material der vorhandenen Sammlungen war nicht für alle Fragen ausreichend, so dass es mit Hilfe des freiwilligen Korrespondentennetzes ergänzt werden musste. Viele der Fragen des Atlas haben sich dabei als dialektgeographisch recht fruchtbar erwiesen. Als

Beispiele dienen die Karten 5 und 6, wo die Ausdrücke des Erschreckens (trans.) dargestellt worden sind. Die ziemlich dürftige und unvollständige Karte 5 wurde mit Hilfe der in den Sammlungen vorhandenen Daten gezeichnet; erst nachdem neue Angaben von den freiwilligen Korrespondenten zur Verfügung standen, kamen die ausgeprägten Gebiete der drei Sippen *pelästyttää, säikähdyttää* und *putkahduttaa* auf der neuen Karte 6 gut zum Ausdruck.

Abschliessend wird die Frage erörtert, ob die längst vorgebrachte Idee eines grossen finnischen Mundartatlas endlich verwirklicht werden könnte. Aufgrund der jetzigen Sammlungen kann man Kartenentwürfe zeichnen, die aus der europäischen Perspektive zwar ausreichend sind, die aber für einen nationalen Atlas noch gründlich ergänzt und präzi-

siert werden sollten. Die neuesten Erfahrungen des Verfs. zeigen, dass die Feldarbeit noch überall in Finnland möglich ist, dass aber die Möglichkeiten dazu bei dem allgemeinen Verarmen des mundartlichen Spracherbes und des damit verbundenen Kulturbildes rasch zurückgehen. Eine baldige Organisierung der Arbeit wäre darum äusserst nötig, wobei zu erwägen wäre, ob man nicht eher einen allgemein ostseefinnischen Dialektatlas als nur einen Atlas der finnischen Mundarten anstreben sollte.

*Osoite:
Anschritt:*

*Suomen kielen laitos
Helsingin yliopisto
Fabianinkatu 33
SF-00170 Helsinki 17*